

Hová tartozunk?

Nyugat-, Kelet-, Közép-Európa

Publicisztikánkban 1989, az európai nyitás óta, mind többször beszélünk Közép-Európáról. És Ausztriában, valamint a szomszédos országokban is többször beszélnek Közép-Európáról. Nem titkoltan a német újraegyesülés tervének felmerülése, majd megvalósulása óta. Ösztönözte ezeket a vitákat az 1992-től megígért egységes Európa, továbbá olyan, ma már aprónak tűnő esemény, mint egy Bécs-Budapest világkiállításnak a terve. 1989-90-ben e kiállítás hazai és osztrák vezető képviselői a rendezvényt – eltérően a világkiállítás szuper-technikai kiállítás hagyományaitól – mindenképp közép-európai kulturális fesztiválnak kívánták megrendezni.

Ugyanakkor a Közép-Európa-fogalomról folyó vita komoly szakmai-tudományos probléma is. Jogosan keresi a szaktudomány a leíráshoz, értékeléshez szükséges fogalmakat.

Az egyik politikai és tudományos indíttatású Közép-Európa konferencia 1991. május 23-25-én zajlott Bécsben, az osztrák kormány és az amerikai Columbia University rendezésében. Az alábbiakban az egyik szekció vitaindító előadását közöljük.

I. Az eddigi Közép-Európa fogalmakról

Nem szükséges részleteznem: a Közép-Európa fogalom politikai-kulturális értelemben több értelmezésben is helyt kapott a 20. századi értelmiség gondolkodásában.

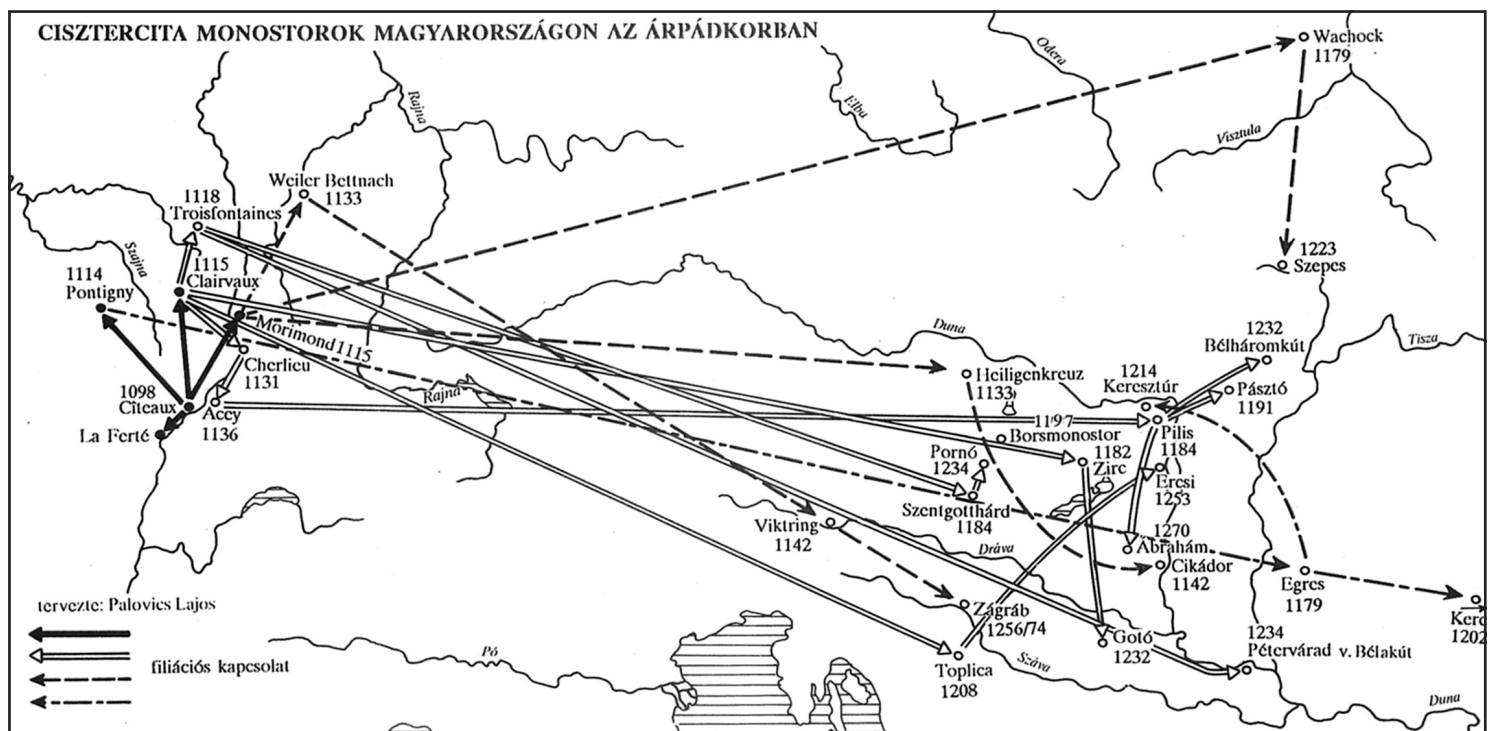
Nagynémet törekvések

Az egyik értelmezés közismerten hatalmi-imperialista céllal használta a Közép-Európai fogalmat: a németiség, illetve a Német Birodalom gazdasági-politikai és kulturális értelmében – durván számítva – az Orosz Birodalom határáig terjedhetne. Számtalan könyv, monográfia tárgyalta már, hogyan illeszkedett ez a Közép-Európa terv (legvilágosabban Naumannnál megfogalmazva) a századfordulón azon „birodalomépítő” törekvések sorába. A nagy tradicionális kultúrák (angol, francia, majd a német, orosz) – birodalomszervezési álmoktól fűtve – a náluknál gyöngébb ipari-technikai fejlettségű területeket, az azokon élő lakosságot, különböző szervezeti formában, érdekszférájukba akarták vonni.

Ez a – „németiséget” és az Orosz Birodalomig terjedő térség népeit egybefogó – Mitteleuropa-fogalom egyébként máig kísért történészek gondolkodásában, korántsem imperialista céllal, hanem azon a valós tényen alapulva, hogy a nyugati kereszténységben belül a 16–19. században a Németországtól keletre eső területek fejlődése szerves összefüggésben állott a németiség fejlődésével, először a Német-római Birodalommal, majd később az Osztrák–Magyar Monarchia erősen németes kultúrájával. Ezt a felfogást nem hiszem, hogy ma bármelyik német történész osztaná, annál többen azon kis népek történészei közül, akik el akarják kerülni, hogy „mai kényszerű” Kelethez tartozásuk miatt, már a korábbi évszázadokban is kelet-európaiak tekintsék őseiket.

Antiszovjet értelmezés

És itt kapja a Közép-Európa-fogalom századunkban a második politikai-kulturális értelmezést. Amikor a Szovjetunió 1948-ban létrehozta megszállási zónájából a szocialista országok politikai-katonai együttesét, igyekezett a sztálini rendszerre jellemző diktatórikus módszerekkel ezen területek szélesebben értelmezett kultúrájában is a szovjet-orosz hagyományokat mint szocialista mintákat terjeszteni. Májig nem feltárt még, hogy a szovjet állam építményébe mennyire öröklődtek át az orosz cári birodalom államszervezési elvei. De még kevésbé ismert, hogy a

szovjet társadalom mikrostruktúrájában mennyire élt tovább az orosz társadalom szokáskultúrája. Márpedig az új intézményeket (párt, szakszervezet), sőt a mindennapi életet, az ún. „szocialista erkölcsöt” is igen erősen átjárta a hagyományos orosz szokásrend, még akkor is, amikor forradalmi módon az ellenkező végletbe esett, és minden hagyományos értéket (család, egyház, stb.) szétverni kívánt. (Párosítva mindezt egy, a hidegháború korára jellemző kampánnyal a nyugati kultúrák ellen.)

1948 után a Szovjetunió tehát ellenőrzése és befolyása alá vont olyan országokat (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország), ahol a társadalom keleties (azaz a Nyugatrómai Birodalomtól elütő) szerveződési vagy nem voltak jelen ezer éven át, vagy csak részben (pl. Románia). Az értelmiségben akadtak természetesen, akik buzgón mutatták ki az elmúlt ezer esztendő történelmében a keleties társadalom és kulturális szerveződések, sőt nagy buzgalommal fedezték fel már a 10. században, azután később is a térség történelmében a szlávok, majd az Orosz Birodalom meghatározó voltát. De az értelmiség nagyobb része, mintegy a passzív ellenállás formájaként is, azonban mindennapi életében ápolta a vélt vagy valós nyugati szokásrendet (néha már mulatságosan: a divatban, beszédformában is), és természetesen igyekezett a nyugat-európai kollégákkal személyes kapcsolatba kerülni és maradni. Ezen országok értelmisége számára akut politikai kérdés volt arról nyilatkozni, hogy nemzetük, államuk hová tartozik: Kelet- vagy Nyugat-Európához. Ez magyarázza, hogy a lengyel értelmiség – elkerülendő is a Német Birodalomhoz kötődő hagyományok emlegetését – a lengyel nemzetet Nyugat-Európa (még csak nem is Közép-Európa) részeként emlegette, ez magyarázza, hogy a cseh, a magyar értelmiség oly előszeretettel emlegette a Közép-Európa fogalmát s tradicionális elkülönülését Kelet-Európától.

Ennek az utóbbi 45 esztendőnek egyik terméke kétségtelesen az a felfogás is, amelyik Közép-Európa fogalmát lényegében a volt Habsburg Monarchia területére korlátozta, a nyugati kereszténység keleti zónájában szerveződött államalakulatra. Benne rejlett ebben a „Közép-Európa értelmezésben” az, hogy a térségben élő kis népek múltja és jövője elvált és elválk a Szovjetuniótól, illetve az Orosz Birodalomtól, benne rejlik ezen az értelmezésben az is, hogy az itt élő kis népek egymásra vannak utalva a két nagy birodalom, a német és az orosz között, állami nemzeti különállásuk egyik kerete lehet valami együvé tömörülés kialakítása; és benne rejlett felfogásban annak felismerése is, hogy az itt élő sok kis népnek szakítania kell évszázados ellenségeskedéseikkel, hiszen egymásra vannak utalva. De megjelent ez a Közép-Európa értelmezés az amerikai és a nyugat-európai kollégák munkáiban is: a kiábrándulást jelezte abból a megoldásból, amelyik 1920 után a térséget több kisebb államalakulatra szabdalta, kiábrándulást a nemzetállamok rendszeréből.

Nemzeti presztizs

A Közép-Európa-fogalom harmadik értelmezése egy presztizs-értelmezés, inkább csak az értelmiség köznapi gondolkodásában él, de éppen ezért igen elterjedt. 1972 májusában, naplóm szerint, a mainzi Institut für Europäische Geschichte Kaffeerundján a következő eszmecsere zajlott le. „Hol van Közép-Európa határa?” – a kérdésre az osztrák kolléga azt válaszolta, hogy az a Renweg-nél (azaz Bécs keleti határánál) húzódik, nyugatnémet kollégám Münchenre

szavazott (illetve a bajor ösztöndíjas szintén Bécsre), Buron barátom Párizsból erősítgette, hogy szerinte ez a Saar vidéken kezdődik, s onnan húzódik keletre, amihez azután Mike Laffant Írországból hozzátette: a valódi határ a Kanális. (Ekkor már önmagunkon mulattunk.) Mi a finn kollégával azt mondtuk, nekünk mindegy, mi ezzel a beosztással meg vagyunk elégedve, de román kollégánk (ott legjobb barátom) nem nyugodott: szerinte Románia ezeréves történelme folyamán mindig is Nyugat-Európához tartozott, és védte Nyugat-Európát a keleti betörésektől. A vita, a sok jó kávé és tea hatására is, természetesen a humor szintjére emelkedett. (A mi korosztályunk iskolázott tagjai amúgy sem veszik komolyan ezeket az értelmiségi kiagyalásokat, amelyek arra jók, hogy a magunk fejlettségét bizonygassuk, lehetőleg szomszédaink rovására.) De mutatta – és ezt már közösen szűrtük le tanulságul –, hogy mennyire él Európában az a toposz, ami szerint létezik egy fejlett Nyugat, s minél keletebbre megyünk, annál elmaradottabb társadalmakat találunk. És toposz lett az is: minél több jellemzőt tudok felhozni népem történetéből, ami népemet a Nyugathoz köti, annál dicsőbb az én nemzetem. Közép-Európa így Nyugat-Európából nézve egy negatív megkülönböztetés, a földrajzilag a keleti végeken élő népek számára egy pozitív megkülönböztetés kelettől.

II. Kultúrák önszerveződése

Ha most 1991-ben ezeket az eddigi fogalom-értelmezéseket nézzük, akkor természetesen az eddig használt „Közép-Európa-fogalmak” nem életképesek. Mert nincsenek meg mögöttük a régi politikai tartalmak. Nincs jelen a német hegemoniát biztosítani akaró agresszív német politika, hiszen a mai Németország (annak legalábbis nyugati és déli tartományai) beilleszkedtek a világ liberális-demokratikus hagyományrendszerébe. S amúgy is a modern pénzgazdálkodás, informatika már lehetővé teszi, hogy egyes területek ne okvetlenül a szomszédnak legyenek „kiszolgáltatva”. (Lásd az USA és Franciaország befolyását a térségben.) Megszűnőben van a szovjet terjeszkedés is, nincs tehát értelme, hogy a szovjet politikával szemben (és a Kelet-Európa-fogalom történeti kiterjesztésével szemben) egy ellenfogalomként erőltessük a Közép-Európa fogalmat. És, harmadrészt, az 1990-es évekre ígért egységes Európa, ami, ha más nem is jelenleg, de progresszív álom az értelmiség gondolkodásában, lassan kiüzi a fejből a Közép-Európának mint presztizsfogalomnak a létezését. (Akár pozitív, akár negatív értelemben.) S a mi korosztályunk majd talán eljut oda, hogy ne a Nyugattól való elkanyarodásnak tekintse saját történelmét, ne is centrumnak tekintse Nyugat-Európát, perifériának pedig a saját területét, hanem ahogy a bölcs, öreg Leopold von Ranke minden történeti korszakot azonos távolságra lévőnek mondott Istentől, mi pedig a világ minden területén létrejövő kultúrát önmagában, mint sajátosan szerveződött egységet vizsgáljuk. Azért is – s elnézést, hogy ismét a humorhoz fordulok, amikor a 20. századi túlbúrjázó értelmiségi kiagyalásainkat minősítem –: mi lesz, ha egyszer a kínaiak vagy a japánok kezdik magukat a centrumnak tekinteni, vagy netán az amerikaiak (p. a 20. században). Akkor azután az a rengeteg könyv, tanulmány, amit ezen elméletek megfogalmazására, illetve terjesztésére szántunk, kályháinkba kerül majd az energiahiányos 21. században.

III. Közép-Európa csak 1948-tól

A kérdésben: „Létezik-e Közép-Európa?” természetesen az is benne foglaltatik: van-e egyáltalán létjogosultsága Nyugat-Európa és Kelet-Európa között egy átmeneti régió megkülönböztetésének? Azt hiszem, azoknak van igazuk, akik – függetlenül az éppen divatos elnevezésektől – azt válaszolják, igenis, van. A kérdés, mikortól?

Keleti hullámok, határok

A 19. század első felében az európai történetírás tematikájában a kiindulópont az állami élet, az államszervezet és az elitkultúra vizsgálata volt, nem utolsósorban az ezen utóbbit sokban meghatározó egyház története. Európa kulturális-politikai régiókra osztása így rendkívül egyszerűnek ígérkezett: ameddig a nyugati kereszténység, a keresztény államszervezés, az így meghatározott birtokszervezet, hűbéri függés szervezete s az ehhez tartozó társadalmi rend, a latin nyelvű kultúra elterjedt, addig a határig Nyugat-Európáról beszélt, azon túl pedig – lényegében a bizánci egyház területét számították ide – Kelet-Európáról. A határterület a Lengyel, a Magyar Királyság (benne Horvátországgal). A gazdaság- és társadalom-történetírás térhódítása a századfordulón azonban már felfigyelt arra, hogy a középkorban is, a latin kereszténység határzónájában, az állami és kulturális intézményszerveződés nyugati elvei mellett a gyakorlatban igen sok ún. keleties vonás él tovább. Magában a lengyel és magyar királyok politikájában, hadszervezetében sok, a szent Német-római Birodalomtól, Franciaországtól, Angliától elütő alapelv élt. A történetírásban mind erősebb hangsúly esett a különbözőségekre a kereskedelmi kapcsolatok kutatása terén. Felfigyeltek arra is, hogy a középkorban a Keletről jött késői népvándorlási hullámok, majd a tatár, a török birodalom erősödése, újabb és újabb keleti és nem a nyugati keresztény vallások szerint szerveződő etnikumokat löknek e határterületekre. A térség legerősebb hatalma, a Magyar Királyság, már ekkor Európa etnikailag sokszínűbb, legtarkább államalakulata. És az

eltérő etnikum eltérő szokásrendet, társadalmi szerveződést, eltérő hitvilágot rejt. Vagyis a jelen század elején a társadalom- és gazdaságtörténet, majd az erősödő néprajz felfigyelt arra, hogy Európa két régióra bontása nem ad lehetőséget a határzónák társadalmának leírására. (Azt már mi tesszük hozzá: a magyar királyok, talán éppen a nomádoktól megtartott birodalomszervező elvként, örömmel vették az idegenek beáramlását, mert ez a birodalmat erősítette. Nemigen figyeltek arra, hogy évszázadok múlva a történészek milyen régió-vitákat folytatnak majd.)

Gyarapította a határtérség történeti képén az ún. keleti vonásokat a török kor kutatásának fellendülése a 19. század végén, a 20. század elején. A bécsi, majd az isztambuli levéltári anyagokra épülő részletkutatások azt mutatták, hogy a török 150 éves magyarországi és többszáz éves (500) éves balkáni jelenléte és uralma a mindennapi életben igen jelentős változásokkal járt. A térségben elmaradtak, illetve csak kismértékben szivárogtak be a nyugat-európai 16–17. századi gazdálkodási és kulturális újítások, ugyanakkor a török hadsereg és igazgatás magával hozott újabb néptöredékeket. Az itt maradt nép életvitelében, szokásában természetesen igazodott az új körülményekhez: a kettős adózáshoz, a népek különbözőségéhez, át is vett azok étkezési, viselkedési szokásaiból.

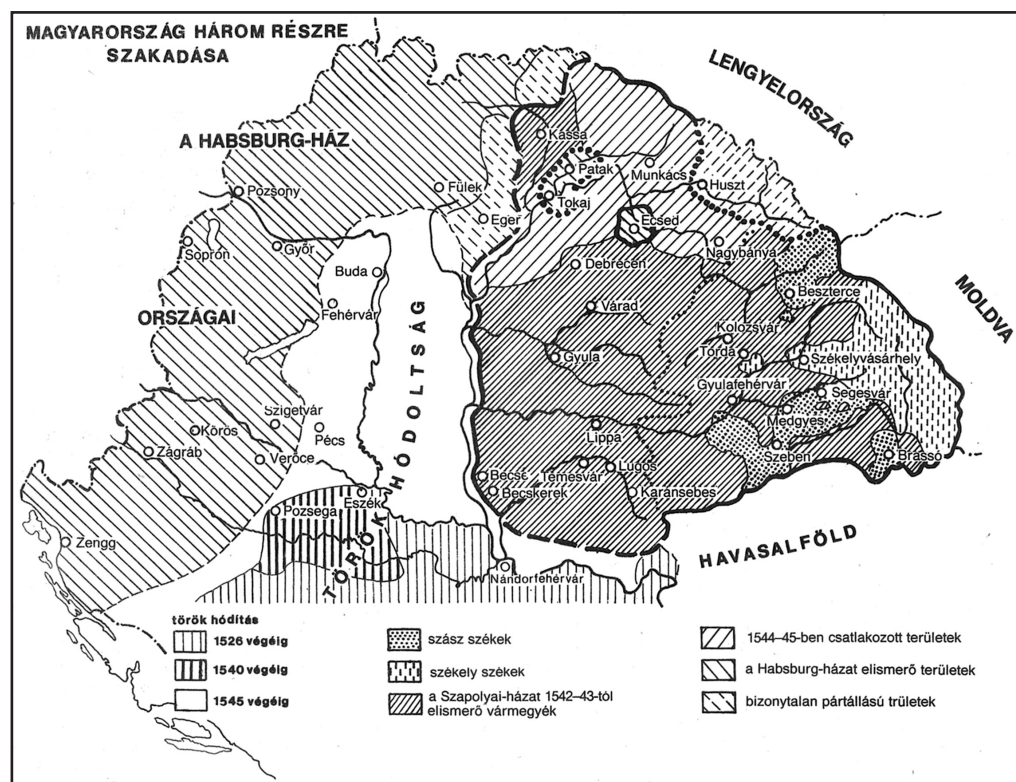
Elkülönülő peremvidék

Kétségtelen, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia léte és fennállása, önálló Balkán-politikája, a Monarchia tisztviselő-középosztályának egységesülő kulturális bázisa erősen hozzájárult ahhoz, hogy a századelőn az értelmiségi gondolkodásban benne élt: a nyugati kultúrán belül – s ezt szeretném hangsúlyozni, hogy a nyugati kultúrán belül – élt egy hagyományában, érdekszférájában elkülönülő egység.

Folytassuk a kronológiát: az etnikai tarkaság csak növekedett a következő két évszázadban, a törökök kiverése után. A 18. században mindenekelőtt nagyszámú német telepes költözött a határzónába, megindult a szerbek, románok tömeges bevándorlása. 1867 után a megélénkülő polgári piac vonzotta

ide az osztrák, cseh, morva, olasz iparosokat, tisztviselőket, egyúttal hatalmas belső migrációt indított meg az Osztrák–Magyar Monarchia keretén belül. Igaz, hogy divatos az Osztrák–Magyar Monarchiát a népek börtönének nevezni, de tény, hogy éppen a birodalomszervezés feudális elvei következtében nem ment végbe az az elnemetlenítés, amely a dicsőséges francia forradalom szellemében például Franciaországban megtörtént. Újabb sajátosság az ún. nyugati kultúrkör keleti határzónájának arculatán.

A huszadik században azután a nemzeti mozgalmak, részben a keleti, az Orosz Birodalommal szimpatizáló mozgalmak, majd 1920 után a kis államok létrehívása, újabb sajátosságot kölcsönzött e térségnek. Nem szólva most arról, hogy a nyugati nagyhatalmak gondolkodásában a területet mindinkább pufferezónának tekintették a Szovjet-Orosz Birodalom és Nyugat-

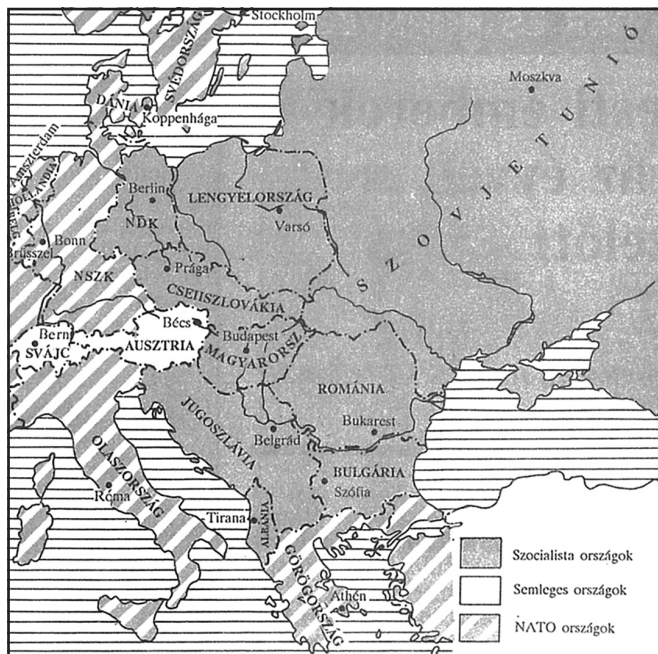
Európa között, esetleg olyan zónának, amely a németek háta mögött önálló, németellenes politikára mozgósítható. (Különösen a lengyel, cseh, román és jugoszláv új államokra gondoltak.) Vagyis a 20. század közepére Nyugat-Európa peremterülete kezd a Nyugattól elismerten másként szerveződő államok területévé válni.

Máskéntszerveződés

Ezt a folyamatot tetőzte be a második világháború, illetve a Szovjetunió győzelme, s az, hogy a Szovjetunió a megszállási övezetből egy világnézetileg azonos elvek szerint berendezett államegyüttest igyekezett kialakítani.

Ismeretes, hogy a sztálini szovjet rendszer kiépülése mit jelentett a térség történelmében: a korábbi pufferező államait a nyugati világtól az ún. vasfüggönnyel, azaz minden korábbinál erősebb határral választotta el, elvágvá így azokat gazdaságilag-szellemileg is Nyugat-Európától. Az államok rendszerében a meglévő és amúgy is a nyugatinál gyengébben fejlett parlamentáris elemeket erőszakkal szétzúzták, és helyette a proletárdiktatúrának nevezett sztálini diktatórikus rendszert vezették be. (Tönkretéve a társadalom mindennapjaiban meglévő, alulról szerveződő egyleteket, társaságokat, megsemmisítve a nyugati ezeréves vallási hagyományok intézményeit, az egyházakat, belenyúltak a családi- társasági, munkahelyi szokásrendekbe, kiűzve onnan a nyugati, úgymond „burzsoá” elemeket, stb.) Messianisztikus egyenlőségtudattól vezérelve a polgári tulajdonviszonyokat – a nyugat-európai fejlődés egyik leglényegesebb sajátosságát – alapvetően változtatták meg, állami centralizmust, mindent átfogó tervgazdaságot vezettek be a termelésben és a kultúrában egyaránt. Az állampolgár gyermekkorától az állam által meghatározott iskolafokokozatokat járta be, szigorúan centralizált nevelési-oktatási terv szerint iskolázódott, külön tanulva az ún. ideológiai tárgyakat. S ezen ideológiai tárgyak egyik célja éppen annak a történelmi konstrukciónak az elfogadása volt, amely a világtörténelem legfejlettebb társadalmi formájának a sztálini szovjet rendszert mondotta, és ugyanakkor kimondott célja volt a nyugati polgári nézetek – mindekelőtt a társadalmakról kialakított tanítások – leleplezése, bírálata. A sztálini államépítési terv a vaskorszak utolsó nagyszabású és technikailag korszerűtlen vállalkozása volt. Európának ez a régiója, Nyugat-Európa évszázados keleti peremterülete most, 1948-ban, megindult valóban azon az úton, hogy már valóban politikailag-kulturálisan, sőt gazdaságilag is elkülönült része legyen a kontinensnek.

1953, Sztálin halála után a rendszer sokat lazult, a Szovjetunió feladta azt a sztálini elképzelést, hogy a Szovjetunióknak nagyon is az orosz, keleti fejlődésre épülő intézményeit változtatlanul átplántálja a térség kis államaiba. Sőt, egyes országok, mindenekelőtt Magyarország, részben Lengyelország, más vonatkozásban Románia, ügyes manőverekkel nemzeti sajátosságait megtartották az élet sok területén. De a rendszer 1989. évi összeomlásáig meghatározó maradt az adminisztratív, katonai-belbiztonsági elzárkózás a Nyugattól, a gazdaságban a

Szovjetunióra utaltság, a termelésben az állami centralizmus és a tervgazdaság; és ez meghatározta a munkamorált, egyáltalán a társadalmi munkaszervezet működését. A munkaerő értéke hanyatlott, mivel a termelés elzárkózott a legmodernebb nyugati technológiáktól, a chip-forradalom úgy zajlott le Nyugaton, hogy abból a térségbe alig jutott valami. Ugyanakkor a munkahelyeken az egyéni érdekelttség megszűntetése szétzillesztette a munkamorált. Felerősítette ezekben a korábban a nyugat-európai térség peremén élő társadalmakban a „keleties” vonásokat: a tekintélyuralmi szempontok, a visszaélések, a protekció, a baksissal való érvényesülés, másfelől a szorgalom, az iparkodás lebecsülése,

az egyéniség alárendelődése a politikailag-ideológiailag érinthetetlennek látszó ún. közösségi eszményeknek. Ahogy egy öregedő, még az 1945 előtti szociáldemokráciában felnőtt szakmunkás megjegyezte: „a sztálinizmus legnagyobb bűne, hogy a nemzetet ellüstította.” Most, 1991-ben még nem is mérjük fel pontosan, hogy a régió társadalmi az utóbbi 40 esztendőben, az utóbbi 3 generáció felnövekedésének korában, mennyire elszakadtak Nyugat-Európától. Vásárolhatunk nyugati autókat, nyithatunk nyugatias szórakozóhelyeket, de kérdéses, hány év vagy évtized kell majd a most már valóban a nyugat-európaiktól eltérő, valóban önállóan közép-európainak nevezhető társadalomszervezet átgyúrására. (Arra most nem térek ki, hogy mennyiben különült el a Szovjetuniótól e térség, köszönhetően nem utolsósorban az itt élő értelmiségieknek.)

IV. „Történelmi ozmózis”Kozepcim

Vagyis következtetésünk: régiókról a politikai-kulturális folyamatok esetében sohasem beszélhetünk olyan egyértelműen, mint a geográfia esetében. 1918-ig Európa szétesztható alapvetően Nyugat- és Kelet-Európára, de a középkortól kimutatható, hogy a Szent Német-római Birodalom és az Oroszország közötti határzónában a klasszikus nyugat-európai intézmények, társadalomszerkezeti elemek keverednek és együtt élnek a kelet-európaiakkal. A természettudományok használják az „ozmózis” fogalmát. Ozmózis az a jelenség, amikor két test vagy két elválasztható terület határvonalán állandó átszivárgás tapasztalható egyik területről (vagy testből) a másikba. Ilyen társadalmi-politikai-kulturális ozmózis található évezreden át a nyugat-európai civilizáció határzónájában. Ugyanakkor egyes periódusokban (így a 10-15. században, majd a 18-19. században) döntővé válnak a nyugat-európai intézmények, kulturális hatások, más periódusban ellenkező hatások erősödnek fel. De ez a térség mindezzel együtt Nyugat-Európa része marad. Az én véleményem szerint, mint ezt eddigi fejtegetésemből láthatják, Közép-Európáról – mint a Nyugat- és Kelet-Európától eltérően szerveződő politikai-kulturális-társadalmi üzembről – először csakis a 20. században, kifejlett formában 1948 óta beszélhetünk.

GLATZ FERENC